

ΕΡΩΦΙΛΗ

Journal of Modern Greek Literature

Τεύχος 2 | Μάρτιος 2022

Το άκρον άωτον της γραφής: Τα τελευταία γραπτά του Μιχαήλ Μητσάκη

ΑΘΗΝΑ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Σελ. 102-119

<https://doi.org/10.26247/erofili.2832>

Βιβλιογραφική αναφορά

Μαρκοπούλου, Αθηνά. “Το άκρον άωτον της γραφής: Τα τελευταία γραπτά του Μιχαήλ Μητσάκη.” *Ερωφίλη* 2 (Μάρτιος 2022): 102-19. <https://doi.org/10.26247/erofili.2832>.

Αθηνά Μαρκοπούλου

Το άκρον άωτον της γραφής: Τα τελευταία γραπτά του Μιχαήλ Μητσάκη

Ο Μιχαήλ Μητσάκης (1868;–1916), υπήρξε ένας από τους δημοφιλέστερους συγγραφείς της εποχής του. Ωστόσο, το όνομά του δεν συνδέθηκε με τον τίτλο κάποιου βιβλίου. Αντιθέτως, τον θυμόμαστε για τα γραπτά που σκόρπισε στις αθηναϊκές εφημερίδες.¹ Τα κείμενά του, ανυπάκουα στην ειδολογική κατάταξη,² κατέκλυζαν τις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής, τουλάχιστον ως την οριστική εκδήλωση της ψυχικής του νόσου, η οποία σταδιακά τον απομάκρυνε από τον χώρο των εντύπων. Αν και συνέχιζε να γράφει και μετά τον πρώτο εγκλεισμό του στο Δρομοκαΐτειο (1896),³ τα λεγόμενα «γραπτά της τρέλας» δεν περιλήφθηκαν στις μεταθανάτιες εκδόσεις των κειμένων του. Ο Δημήτρης Ταγκόπουλος αρχικά (1920), και ο Μιχαήλ Περάνθης αργότερα (1956) συνέλεξαν και παρουσίασαν το σκορπισμένο στις εφημερίδες έργο του, αποκλείοντας, ωστόσο, όσα έγραψε μετά την εκδήλωση της ασθένειάς του. Πάντως, ακόμη και μετά το 1896, ανάμεσα στις επανειλημμένες νοσηλείες του, και ως τον θάνατό του το 1916, ο Μητσάκης σύχναζε στα γραφεία των εφημερίδων και έδινε στους πρώην συναδέλφους του αποκόμματα με χειρόγραφα του έναντι μικρών ανταλλαγμάτων που τον βοηθούσαν να επιβιώνει.⁴ Οι γνώσεις μας για αυτήν την πτυχή της μητσακικής γραφής θα ήταν ελάχιστες αν δεν τη φώτιζε ένα τυχαίο γεγονός.

Το 1943, ο νευροχειρουργός Άγγελος Καρακάλος αγόρασε σε παλαιοβιβλιοπωλείο έναν παλιό τόμο της *Ιλιάδας*. Στα περιθώρια του τόμου αυτού υπήρχαν σκαριφήματα, ζωγραφιές και στίχοι γραμμένοι στα γαλλικά και στα ελληνογαλλικά. Ο Καρακάλος, ιδιαιτέρως ενημερωμένος περί τα φιλολογικά, είχε υπόψη του ένα δημοσίευμα του 1935 στο

¹ Οι συνεργασίες του περιλαμβάνουν σχεδόν το σύνολο των εντύπων της εποχής: συνεργάζεται με τον *Ασμοδαίο* από το 1880 και με το επίσης σατιρικό *Μη χάνεσαι* του Βλάση Γαβριηλίδη από το 1882. Κατά τα έτη 1884-1889 συνεργάζεται με τη *Νέα Εφημερίδα* του Κορομηλιά. Ενδιαμέσως (1885-1887), και την περίοδο 1893-1895, έχει περάσει από *Το Άστυ*, το 1887 από τον *Ραμπαγά*, ενώ στην *Ακρόπολιν* αρθρογραφεί από το 1886 έως το 1888 και από το 1893 έως το 1895. Συνεργάζεται επίσης με την *Εφημερίδα* (1891), την *Εστία* (1887, 1894 και 1895) και το *Σκριπ* (1895-1896). Πολλές και οι συνεργασίες του με ημερολόγια και περιοδικά του καιρού του. Ενδεικτικά: *Εβδομάς* (1885), *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ασωπίου, *Γελοιογραφικόν Ημερολόγιον* του Κ.Φ. Σκόκου (1886), *Ημερολόγιον του Άστεως*, *Ελληνικόν Ημερολόγιον* του Π.Δ. Σακελλαρίου (1888), *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου (1892), *Ημερολόγιον του Μ.Π. Φωτιάδου* (1893), *Ημερολόγιον Σκριπ-Ρωμηού* (1895) κ.ά.

² Τα κείμενα του Μητσάκη μπορούν να χαρακτηριστούν ως κατεξοχήν «ανυπάκουα» στην ειδολογική κατάταξη, ακόμη κι αν ληφθεί υπόψη η ρευστότητα των λογοτεχνικών ειδών κατά την εποχή εκείνη. Για τον προσδιορισμό ως «ανυπάκουων» των λογοτεχνικών κειμένων που «μεταθέτ[ουν] το βάρος της παράδοσης δημιουργώντας νέους ειδολογικούς όρους», βλ. Αγγελάτος (1997) 39.

³ Ο Μητσάκης νοσηλεύτηκε το 1894, για μικρό διάστημα, στο Φρενοκομείο της Κέρκυρας. Επανανοσηλεύτηκε το 1896 στο Δρομοκαΐτειο διαγνωσμένος με *dementia praecox*. Έκτοτε, η ψυχική του υγεία δεν επανήλθε ποτέ.

⁴ Ποριώτης (1935) 86-7, Φαλταίης (1926) 369. Βλ. και Τσέλιγκας (2017) 52–3.

περιοδικό *Νέα Γράμματα* με τον τίτλο «Ανέκδοτοι στίχοι του Μιχαήλ Μητσάκη». Εκεί, ο Νικόλαος Ποριώτης είχε μεταγράψει και δημοσιεύσει μερικά από τα χειρόγραφα αποκόμματα του Μητσάκη που είχε στην κατοχή του,⁵ συνοδευμένα μάλιστα από ανατυπώσεις των πρωτότυπων αυτογράφων. Η αντιπαραβολή της γραφής στα περιθώρια του τόμου της *Ιλιάδας* με τα αυτόγραφα που ανατύπωναν τα *Νέα Γράμματα* δεν άφηνε αμφιβολία πως τα χειρόγραφα ήταν γραμμένα από το ίδιο χέρι. Έτσι, ο Καρακάλος μπόρεσε να ταυτοποιήσει τη χειρόγραφη γραφή των περιθωρίων ως γραφή του Μητσάκη,⁶ και τελικά, το 1957, εξέδωσε μικρό τόμο στα γαλλικά με τίτλο *Oeuvres Inédites de Michel Mitsakis*. Μετέγραψε τη δυσανάγνωστη γραφή, επέλεξε όσα από τα κείμενα έκρινε ως λογοτεχνικότερα και, προκειμένου να δώσει στον αναγνώστη μια εντύπωση του αταξινόμητου πρωτότυπου υλικού του, συμπεριέλαβε στην έκδοσή του και μερικές φωτογραφικές ανατυπώσεις των αυτογράφων.

Στο κείμενο που ακολουθεί, η μεταθανάτια έκδοση χειρογράφων του Μιχαήλ Μητσάκη από τον Άγγελο Καρακάλο θα μελετηθεί από δύο διαφορετικές σκοπιές. Αφενός, θα εξετάσω το γεγονός της έκδοσης καθαυτό, σχολιάζοντας τη συμβολή της εκδοτικής χειρονομίας του Καρακάλου στη μετάβαση από την «απλή πράξη της γραφής» στη σύσταση ενός αναγνώσιμου κειμένου κι ενός ολοκληρωμένου έργου.⁷ Αφετέρου, θα στραφώ στο περιεχόμενο της έκδοσης και θα το συσχετίσω με την προγενέστερη γραφή του Μητσάκη.

Προτού προχωρήσω στον σχολιασμό της έκδοσης, ορισμένες μεθοδολογικές και θεωρητικές διευκρινίσεις είναι απαραίτητες. Πιο κάτω θα γίνει λόγος για τη σχέση του Μητσάκη με την *κουλτούρα του βιβλίου*. Ο όρος *κουλτούρα του βιβλίου*, όπως θα χρησιμοποιείται στη συνέχεια, είναι ιστορικά προσδιορισμένος και αφορά στο νεωτερικό πολιτισμικό παράδειγμα. Χρησιμοποιείται, δηλαδή, ισοδύναμα με το *νεωτερικό λογοτεχνικό σύστημα*,⁸ το οποίο διαμορφώθηκε από τις σχέσεις μεταξύ συγγραφέων εκδοτών και

---

⁵ Στα 1910, ο Ποριώτης εργαζόταν στον *Νουμά*, τα γραφεία του οποίου συχνά επισκεπτόταν ο ασθενής πλέον Μητσάκης. Γράφει ο Ποριώτης: «μας έφερνε, κάθε φορά και τρία τέσσερα κακογραμμένα σε τυπογραφικό χαρτί φυλλαράκια, με στίχους και πεζιά, ελληνικά και γαλλικά, κάποτε δίγλωσσα ανακατωμένα. Τ' άφηνε, έφευγε, χωρίς να λέγη τίποτα γι' αυτά. Τ' άφηνε, φυσικά, με τον κρυφό πόθο να τυπωθούνε στο «Νουμά». Και δεν αξιώθηκε ποτέ να τα δη τυπωμένα. Μερικά τους, όσα έτυχε να μου πέσουνε στα χέρια, μπόρεσα να τα περισώσω και να τα φυλάξω σ' έναν φάκελλο, εικοσιτέσσερα τόσα χρόνια. Όσα είναι κάπως άρτια, και είναι τέτοια τα στιχουργημένα, τα αντιγράφω εδώ, —εννοείται, όπως μπόρεσα να τα διαβάσω. Και τα αντιγράφω με την ορθογραφία, και με τη στίξη τους ακόμα, την επιμελημένη». Βλ. Ποριώτης (1935) 88-90.

⁶ Caracalos (1956) 3.

⁷ Η φράση «απλή πράξη της γραφής» ανήκει στον Foucault. Βλ. την αμέσως επόμενη παράγραφο και υποσημ. 9.

⁸ Βλ. Hesse (1996) 21. Η Carla Hesse χρησιμοποιεί τον —εμπνεόμενο από το έργο του ιστορικού Roger Chartier— όρο «κουλτούρα του βιβλίου» εναλλάξ με τον όρο «νεωτερικό λογοτεχνικό σύστημα», τον οποίο ορίζει ως εξής: «η σταθεροποίηση της γραπτής κουλτούρας σε έναν κανόνα ενυπόγραφων κειμένων, όπως και η έννοια του συγγραφέα ως δημιουργού, του βιβλίου ως ιδιοκτησίας και του αναγνώστη ως επιλεκτικού κοινού». Πέρα από τις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες που επέτρεψαν τον «θρίαμβο του βιβλίου» κατά τον 19^ο αιώνα, με ενδιαφέρει εδώ

αναγνωστικού κοινού στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Έκανα επίσης λόγο για τη διαδικασία παραγωγής έργου δια της έκδοσης αντιπαραβάλλοντάς τη με την «απλή πράξη της γραφής». Ακολουθώ εδώ τον Friedrich Kittler, ο οποίος χρησιμοποιεί τη φράση αυτή του Foucault για να ορίσει τη γραφή που «δεν αναφέρεται παρά στον εαυτό της» και δεν σκοπεύει στη σύσταση ενός εκδόσιμου συνόλου.⁹

Συνολικά, η προσέγγισή μου αντλεί από την ορολογία της Νέας ή Υλικής Φιλολογίας, η οποία εστιάζει σε ζητήματα έκδοσης και διακρίνει τα αντικείμενα της παραδοσιακής Φιλολογίας σε: (α) έργα (works), δηλαδή αφαιρέσεις πέραν των κειμένων, (β) καθαυτό κειμενικές συνθέσεις (texts), και (γ) τεκμήρια ή τεχνουργήματα (documents or artifacts), όπου η γραφή εκλαμβάνεται ως υλικό φαινόμενο παρά ως κείμενο.¹⁰ Η έννοια της υλικότητας θα αποτελέσει κεντρικό ζήτημα της ανάλυσης που ακολουθεί. Θεωρούμενη γενικώς ως υπερίσχυση του γράμματος έναντι του νοήματος – ή του σημαίνοντος έναντι του σημασινομένου,¹¹ η υλικότητα εννοιοδοτείται ανάλογα με το περικείμενο: Εδώ, η υλικότητα αφορά, αφενός, στους σημαίνοντες υλικούς περιορισμούς που επιβάλλει η τυπωμένη σελίδα στο χειρόγραφο, κι αφετέρου, στη διαχείριση που επιφυλάσσει ο Μητσάκης στο γλωσσικό του υλικό, ώστε η λέξη να μετατρέπεται σε υλικό σώμα το οποίο σταδιακά αυτονομείται από το νόημα.

*Από το γράψιμο στο έργο*¹²

Στην εισαγωγή της έκδοσης *Oeuvres Inédites de Michel Mitsakis*, ο ίδιος ο εκδότης αναφέρεται στον τόμο της *Ιλιάδας*, από τον οποίο άντλησε τα μητσακικά αυτόγραφα, ως «βιβλίο-χειρόγραφο» («livre manuscrit»). Ο όρος του Καρακάλου αποδίδει την υβριδική μορφή του

και ο σημαίων χώρος της σελίδας του βιβλίου, όπως παγιώθηκε κατά τη βιομηχανική εποχή: βλ. Barbier (2002) 396 και Ong (1997) 175-88. Καθώς, τόσο οι κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που καθορίζονται από το μέσο, όσο και η σελιδοποίηση ως σημαίνουσα πρακτική διαφοροποιούνται μεταξύ βιβλίου και άλλων εντύπων, εδώ δεν κάνω λόγο για *κουλτούρα του εντύπου* γενικώς, αλλά για *κουλτούρα του βιβλίου*.

⁹ Η φράση «η απλή πράξη της γραφής» ανήκει στον Foucault (2008) 415. Ο Kittler, σχολιάζοντας τα «γραπτά της τρέλας» του Nietzsche, επεξηγεί ως εξής τη φράση του Foucault: «...η γραφή [που] παραμένει μια άσκηση γραφής, μια πράξη λιτή και πενιχρή, χωρίς καμιά επέκταση προς ό, τι καλείται βιβλίο, έργο ή είδος» (1990: 182).

¹⁰ Driscoll (2010) 93-4.

¹¹ Βλ. Gumbrecht (2003) 14 και *passim*. Παραπέμποντας στις μεθόδους της Υλικής Φιλολογίας, ο Gumbrecht στρέφει το κριτικό του ενδιαφέρον στην υλική παρουσία των γραπτών τεκμηρίων έναντι των νοημάτων που επικοινωνούν. Σχετικά με την παρουσία του όρου *υλικότητα* στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά τον τρόπο που τον χρησιμοποιεί ο Παναγιώτης Μουλλάς προκειμένου για τη γραφή ενός άλλου συγγραφέα των τελών του 19^{ου} αιώνα, του Εμμανουήλ Ροΐδη. Ο Μουλλάς δήλωνε πως προτιμούσε να αναφέρεται στη ροϊδική γραφή με τους όρους: «υλικότητα» και «σωματοποίηση», ακριβώς επειδή ο Ροΐδης «δεν θυσιάζει εντελώς το ύφος του στα σημασινομένα»: Μουλλάς (1993) 330-1.

¹² Δανείζομαι τον τίτλο από την ομώνυμη ενότητα στο βιβλίο του Roland Barthes, *Ο Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ*. Βλ. υποσημ. 22 και 26 εδώ.

υλικού που επεξεργάστηκε και την ιδιότυπη αναμέτρηση μεταξύ της χειρόγραφης γραφής και του βιβλίου-φορέα της γραφής.¹³ Πράγματι, στις φωτογραφικές ανατυπώσεις που περιέλαβε ο Καρακάλος στην έκδοσή του, η γραφή μοιάζει να εισβάλλει στην έντυπη σελίδα του τόμου.¹⁴ Ο ίδιος ο Μητσάκης, σε απόσπασμα που παραθέτει ο εκδότης στην εισαγωγή του, φέρεται να υπερασπίζεται τη γραφή του περιθωρίου: «Τα καλύτερα έργα απ' όλες τις χώρες είναι εκείνα που συγγραφείς, κυνηγημένοι από κοινωνικές εχθρότητες, από πολιτικές δυσχέρειες και από κάθε είδους ανοησίες, ρίχνουν όλως τυχαίως στα περιθώρια των βιβλίων τους ή σε κομμάτια χαρτί...» (σ. 2).¹⁵

Η σχέση του Μητσάκη με το *βιβλίο* ως πολιτισμικό θεσμό και μέσο συγγραφικής καθιέρωσης υπήρξε, άλλωστε, ιδιαίτερος προβληματική και καθοριστική για τη διαμόρφωση της συγγραφικής του ταυτότητας. Ο Μητσάκης θεωρούσε τον εαυτό του αποκλεισμένο από τον χώρο του βιβλίου.¹⁶ Αν και τον απασχολούσε μια συγκεντρωτική έκδοση των έργων του και συχνά εκδήλωνε πικρία για τη μη έκδοση των κειμένων του σε βιβλίο,¹⁷ δημοσίως απαρνιόταν το βιβλίο ως μέσο θεσμικής καθιέρωσης των συγγραφέων. Υπερασπιζόμενος τις εφήμερες δημοσιεύσεις είχε αντιταχθεί στην έννοια του ολοκληρωμένου έργου ως προϋπόθεση του εκδόσιμου. Συγκεκριμένα, σε «Φιλολογική επιστολή» (1893) που απηύθυνε στον Κωστή Παλαμά, τον κατεξοχήν «βιβλιακό ποιητή»,¹⁸ έθιξε το θέμα του μέσου δημοσίευσης ως εγγυητή της λογοτεχνικής αξίας και στράφηκε εναντίον της γραφής που εντάσσεται στην οικονομία του βιβλίου:

Και πρώτον ο κ. Παλαμάς παρίστατ' εμπροστά μου, αποφαινόμενος ότι το έργον συγγραφέως τινος τότε *μόνον* έχει σημασία, όταν παρουσιάζη *έν οργανικόν σύνολον*, κ' επομένως όταν είνε δημοσιευμένον σε βιβλίον. [...] Δια την κατασκευήν βιβλίων χρειάζονται, εκτός του

¹³ Caracalos (1956) 1. Στο εξής, θα αναφέρομαι στην έκδοση Καρακάλου μόνο με τον αριθμό σελίδας, εντός κειμένου

¹⁴ Βλ. Εικ. 1 εδώ.

¹⁵ Η μετάφραση είναι δική μου, όπως και όλες οι μεταφράσεις από τον γαλλόγλωσσο τόμο του Καρακάλου, εκτός κι αν δηλώνεται άλλος μεταφραστής.

¹⁶ Αυτοτελώς, σε φυλλάδια παρά σε καθυπό τόμους, είχαν κυκλοφορήσει τα εξής κείμενα του Μητσάκη: *Κουρτοπάσσης. Adieu à un Diplomate, Το Γλωσσικόν Ζήτημα εν Ελλάδι, Το Γιατί*, ενώ το *Είς Αθηναίος Χρυσοθήρας* κυκλοφόρησε σε βιβλιαράκι συνοδευμένο από λογοτέχνημα του νεαρότατου τότε Ξενοπούλου.

¹⁷ Βλ. σσ. 40-3 στην έκδοση που επιμελήθηκε ο Μανόλης Σέργης στο Ίδρυμα Ουράνη. Στο εξής, θα αναφέρομαι στην έκδοση των κειμένων του Μητσάκη από το Ίδρυμα Ουράνη με τον αριθμό του τόμου ακολουθούμενο από τον αριθμό των σελίδων, δηλαδή, για το πιο πάνω παράδειγμα: Α40-3. Επίσης, βλ. τη μαρτυρία του Ταγκόπουλου (1920: 18), όπου μεταφέρονται τα εξής λόγια του Μητσάκη: «Βγάζετε τουλάχιστον εσείς βιβλία που είστε τυχερότεροι», καθώς και τις λεπτομέρειες της έριδας με τον Κωστή Παλαμά που σχολιάζω στην αμέσως επόμενη ενότητα.

¹⁸ Βλ. σ. 473 στον τόμο 10 των *Απάντων* του. Παρατίθεται από Καρούζου (2006) 780.

γραψίματος, και πολλά άλλα προσόντα, εκ των οποίων μερικά λυπούμαι ότι δεν έχω, και άλλα δε θα το επιθυμούσα καν καθόλου. [...] Εγώ τουλάχιστον είμαι ένας απλούς άνθρωπος, [...] οποίος ρίχνει τις σκορπισμένες εντυπώσεις του εις σκορπιστά χαρτιού κομμάτια. Εάν στας σκορπισμένας εντυπώσεις ταύτας έρθη καμμία ημέρα η ιδέα να συμπηχθούν μοναχές των εις βιβλίον, καλώς να ορίσουν! Αν δεν τα καταφέρουν, ώρα καλή!¹⁹

Στο πιο πάνω απόσπασμα, ο Μητσάκης φέρεται να επιλέγει το εφήμερο έναντι του ολοκληρωμένου έργου, τη διασπορά και τη σπατάλη της γραφής έναντι της συγκέντρωσης και της οικονομίας του βιβλίου. Βεβαίως, οι σελίδες του Μητσάκη προφανώς δεν επρόκειτο να «συμπηχθούν μοναχές των εις βιβλίον». Προκειμένου η σκόρπια γραφή να συντεθεί σε βιβλίο απαιτείται εκδοτική χειρονομία, όπως αυτή που ανέλαβαν μετά τον θάνατό του οι εκδότες του, Ταγκόπουλος και Περάνθης, συγκεντρώνοντας τα σκορπισμένα στις εφημερίδες κείμενά του – και, εν τέλει, ο Καράκαλος που επεξεργάστηκε τα κατεξοχήν «σκορπιστά χαρτιού κομμάτια» του Μητσάκη, τα γραπτά της τρέλας.

Ο Pierre Bourdieu, σχολιάζοντας εκδόσεις παρέργων, παραλειπομένων και προσωπικών σημειώσεων συγγραφέων του δέκατου ένατου αιώνα, σημειώνει πως τέτοιες εκδοτικές χειρονομίες μαρτυρούν μια μετατόπιση εντός του πεδίου παραγωγής λογοτεχνικής αξίας. Σύμφωνα με τον Bourdieu, η «ανατροπή της συνηθισμένης ιεραρχίας των λογοτεχνικών ενδιαφερόντων»²⁰ αφορά στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος της κριτικής από τα ολοκληρωμένα έργα στις γραφές του περιθωρίου, στα πάρεργα και στα ντοκουμέντα, στη σύμπλεξη δηλαδή της λογοτεχνικής αξίας με την τεκμηριωτική. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Καράκαλος δικαιολόγησε την εκδοτική του κίνηση αναφερόμενος και στη λογοτεχνική και στην τεκμηριωτική αξία του υλικού του, εκφράζοντας ίσως και μια πρόωμη τάση της εποχής του να συμπλέκει το λογοτεχνικά με τα ψυχιατρικά ενδιαφέροντα:

Όπως μπορούμε εν τέλει να διαπιστώσουμε, το ανέκδοτο έργο του Μητσάκη παρουσιάζει, πέραν της αδιαμφισβήτητης λογοτεχνικής του αξίας, ένα μεγάλο ψυχιατρικό ενδιαφέρον. Αυτά είναι τα βασικά κίνητρα που μας οδήγησαν να εκδώσουμε τούτο το έργο, ευχόμενοι αυτή η συνοπτική παρουσίαση να αποδώσει καρπούς και να δώσει έναυσμα για σχοινοτενείς έρευνες. (σ. 14)

¹⁹ B146 -7.

²⁰ Bourdieu (2006) 29. Ως προς τη μετατόπιση των ενδιαφερόντων, ας αναφερθεί εδώ πως η έκδοση Καράκαλου σχολιάστηκε περισσότερο από Γάλλους μελετητές παρά από Έλληνες, καθώς στη Γαλλία η μετατόπιση των κριτικών ενδιαφερόντων είχε ήδη συντελεστεί κατά τρόπο ώστε ο τύπος του *fou littéraire* να κατέχει μια ιδιαίτερη θέση εντός του γαλλικού λογοτεχνικού πεδίου. Βλ. Ploumpidis (2003) 79.

Αξίζει να σταθεί κανείς στον όρο έργο (*oeuvre*) που χρησιμοποιεί πιο πάνω ο Καρακάλος, προκειμένου για τα χειρόγραφα του Μητσάκη. Ανασυνθέτοντας, όπως θα δούμε, την αποσπασματική γραφή του «βιβλίου-χειρογράφου» ώστε να αποτελεί συνεχές κείμενο, ο Καρακάλος συντέλεσε στην κατασκευή της λογοτεχνικής αξίας του μητσακικού πρωτοτύπου, μετατρέποντάς το σε εκδόσιμο έργο. Είναι γνωστή η κατά Bourdieu παραδοχή πως το πεδίο παραγωγής παράγει την αξία του έργου.²¹ Ωστόσο, εν προκειμένω, δεν τίθεται απλώς και μόνο το ερώτημα περί της αξίας του έργου, αλλά και εν γένει ζήτημα περί ύπαρξης ή μη ύπαρξης έργου. Με την εκδοτική του χειρονομία, ο Καρακάλος πρότεινε το πέρασμα από «μια τυχαιότητα γραπτών στην υπερβατότητα ενός προϊόντος ενιαίου, ιερού».²² Άλλωστε, ο ίδιος ο εκδότης μαρτυρεί πως δεν περιέλαβε όλο το χειρόγραφο υλικό στην έκδοσή του· αντιθέτως, παρέλειψε τις πιο δυσανάγνωστες ή αντιστεκόμενες στην τυπογραφική μεταγραφή εγγραφές. Αν και στις φωτογραφικές ανατυπώσεις των αυτογράφων η γραφή του Μητσάκη δεν παρουσιάζει γραμμική σειρά και αλληλουχία, η έκδοση μοιάζει με ποιητική συλλογή ή με συλλογή πεζοποιημάτων.²³ Ιδού πώς σχολιάζει ο ίδιος ο Καρακάλος το πρωτογενές υλικό της έκδοσης:

Χρειάστηκε μακρά και υπομονετική εργασία αποκωδικοποίησης ώστε να διαπιστώσουμε ότι οι φράσεις αυτές, παρότι δεν είχαν, εκ πρώτης όψεως, καμία λογική σχέση μεταξύ τους, αποτελούσαν ωστόσο μια σύνθεση από ποιήματα, πεζά κείμενα και σκόρπιες σκέψεις, εκ των οποίων ένα μεγάλο μέρος δημοσιεύουμε εδώ. [...]

Αυτή η ποικιλομορφία της γραφής σε ένα κείμενο ενίοτε ολοκληρωμένο και ενίοτε ελλιπές εξέφραζε σκέψεις, οι οποίες παρότι αναπτύσσονταν διαδοχικά, ήταν είτε χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους είτε δεν είχαν καμία σχέση με οποιοδήποτε νόημα. (σ. 2)

Από τις περιγραφές του ίδιου του Καρακάλου σχετικά με το υλικό και τον τρόπο που το επεξεργάστηκε διαπιστώνεται πως επενέβη κατά τρόπο ώστε, μέσω της ταξινόμησης και της γραμμικής παρουσίασης, να καταστήσει αναγνώσιμη τη γραφή του Μητσάκη και να

---

²¹ Βλ. Bourdieu (2006) 348 και *passim*. Ένας αυστηρός ορισμός της έννοιας του μπουρντιανού λογοτεχνικού πεδίου ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας. Αρκεί να αναφερθεί εδώ πως το λογοτεχνικό πεδίο ορίζεται από τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες συστηματικής θεσμικής συγκρότησης της λογοτεχνίας.

²² Βλ. Barthes (1983) 157. Στη συνέχεια του κειμένου, ο Barthes συμπληρώνει: «Η λέξη “έργο” είναι ήδη φαντασιακή».

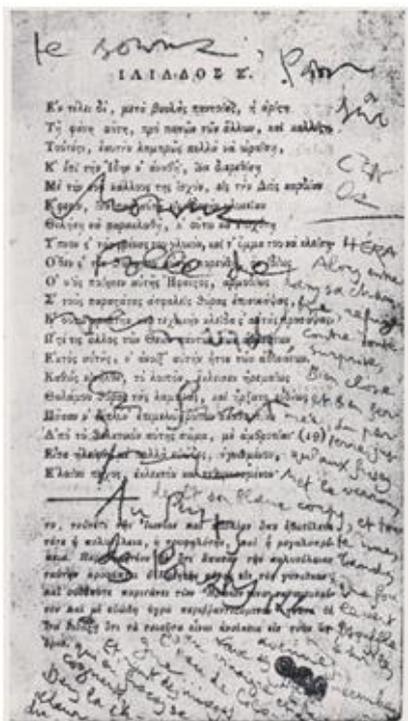
²³ Ευχαριστώ θερμά τον Δημήτρη Πλουμπίδη, ο οποίος μοιράστηκε μαζί μου άγνωστες φωτογραφίες του τόμου της *Ιλιάδας*. Οι σελίδες αυτές τεκμηριώνουν την άποψη ότι στην έκδοση Καρακάλου περιελήφθησαν τα πιο «υγιή» κομμάτια του κειμένου του Μητσάκη.

αποκαταστήσει τη «λογική σχέση» που «εκ πρώτης όψεως» έλειπε από τις σκόρπιες φράσεις του των χειρόγραφων σημειώσεων. Πιο κάτω σημειώνει χαρακτηριστικά: «Τα γαλλικά γραπτά του Μητσάκη που εκδίδουμε δεν ακολουθούν στο χειρόγραφο βιβλίο τη σειρά υπό την οποία τα παρουσιάζουμε» (σ. 14). Δηλώνει, επίσης, πως έχει ταξινομήσει τα γραπτά σε τέσσερις κατηγορίες (poèmes, proses, traductions, paroles), ώστε ο αναγνώστης να μπορέσει να αναγνωρίσει τα λογοτεχνικά είδη που ανταποκρίνονται στις αναγνωστικές του προσδοκίες.

Οι φωτογραφικές ανατυπώσεις του «βιβλίου-χειρόγραφου» που περιλαμβάνονται στην έκδοση επιβεβαιώνουν πως η μεταφορά της αταξινόμητης γραφής του Μητσάκη στο έντυπο δύσκολα μπορεί να είναι και πιστή και αναγνώσιμη. Με την εκδοτική του χειρονομία, επανασυνέθεσε το πρωτότυπο υλικό του σε ένα αναγνώσιμο και εκδόσιμο σύνολο, έστω κι αν χρειάστηκε να θυσιάσει, χάριν της αναγνωσιμότητας, το υλικό ίχνος της γραφής. Η επανασύνθεση αυτή είναι, βεβαίως, μια έμμεση αναγνώριση του ανοίκειου χαρακτήρα της ύστερης μητσακικής γραφής. Άλλωστε τα κείμενα αυτά δεν είναι, κατά την ορολογία του Roland Barthes, ούτε «εύγραπτα» ούτε «ευανάγνωστα».²⁴ Ο Barthes είχε διακρίνει, για αυτές τις περιπτώσεις, μια «τρίτη κειμενική οντότητα πλάι στο ευανάγνωστο και στο εύγραπτο, [...] το δεκτό». Πρόκειται για τα κείμενα εκείνα που είναι «καθοδηγημένα και εξοπλισμένα από τη σκέψη του μη δημοσιεύσιμου», που απέχουν από «κάθε αληθοφάνεια και αμφισβητούν τον κερδοσκοπικό καταναγκασμό του γραπτού».²⁵ Υποχρεωτικά, τα δημοσιεύσιμα και αναγνώσιμα κείμενα της έκδοσης Καράκαλου εισάγουν την «άναρχη γραφή» του Μητσάκη στην οικονομία του βιβλίου, κι έτσι υποθάλλουν μια παραγνώριση, αφού δεν επιτρέπουν να διαφανεί η ανατρεπτική σχέση μεταξύ υλικού ίχνους και νοήματος που διακρίνει την ύστερη γραφή του Μητσάκη. Αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό της ύστερης μητσακικής γραφής θα σχολιαστεί στις σελίδες που ακολουθούν.

²⁴ Ας θυμηθούμε εδώ και την πρωτότυπη προτροπή του Walter Benjamin να διαβάζουμε (και) ως γραφολόγοι, ως να ήταν η σήμανση ο απλός φορέας της δυνατότητας της γλώσσας να παριστά το υποσυνείδητο του συγγραφέα, πέραν των αντιληπτών νοημάτων, βλ. Benjamin (1979) 162. Ένα παράδειγμα έκδοσης που επιτρέπει μια τέτοια ανάγνωση κειμένων είναι η έκδοση σε *fac-similé* των τελευταίων τετραδίων του κατεξοχόν *fou littéraire*, του Antonin Artaud. Η σύνδεση ανάμεσα στα γραπτά της τρέλας του Artaud και εκείνα του Μητσάκη έχει γίνει από τον Lénêque (1958) 18-9.

²⁵ Barthes (1983) 137. Επίσης, βλ. Barthes (1983) 157: «[Στην] εμποριοκρατική μας κοινωνία, πρέπει οπωσδήποτε να φτάσουμε σ' ένα 'έργο': πρέπει να κατασκευάσουμε, δηλαδή, να *αποτελειώσουμε* ένα εμπόρευμα. Έτσι, όταν γράφω, το γράψιμο γίνεται κάθε στιγμή άχαρο, κοινότυπο, ενοχοποιημένο από το έργο στο οποίο πρέπει βέβαια να συμβάλει».

Je remémorer* toujours la swite* de ces vers baroques:

Dans l'air coi du Midi
 La cloche très-lente sonna ;
 Pour sûr c'est la Monna
 Folle de veni vidi.

Ça finit par:
 Au Puits des Pouahs!

R L

H É R A ¹¹

Alors entre dans sa chambre, refuge contre toute surprise,
 Bien close et bien fermée, du parterre jusqu'aux frises...
 Met le verrou, devêt* son blanc corps, et toute nue,
 Tandis que fou le vent souffle sur les avenues,
 Lave ses membres au vinaigre et à l'eau de Cologne...
 Et, riant des nuages qui en fracas se cognent,
 Dans la chaleur du bain, de cold-cream odorant
 Des fortes couches successives dans ses doigts elle prend
 Et masse, avec, ses seins et ses cuisses nerveuses...
 Puis après, presque telle que Madame de Cherveuse,¹¹

Εικ. 1: Η αυτόγραφη γραφή του «βιβλίου-χειρογράφου» (στα αριστερά) έδωσε δύο ευανάγνωστα πεζοποιήματα στην έκδοση Καράκαλου (πάνω και κάτω στα δεξιά).

Chez nous on écrit sur le papier: ο Μητσάκης και η υλικότητα της γραφής

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η μητσακική γραφή οδηγήθηκε σταδιακά στην αυτονόμησή της από τους δεδομένους κώδικες επικοινωνίας νοημάτων. Προτού φτάσει σε αυτό το σημείο, ο Μητσάκης συχνά εξεδήλωνε τον προβληματισμό του σχετικά με το ζήτημα της διαμεσολάβησης της σκέψης, επικεντρωνόμενος ιδίως στην αναμέτρηση του γραπτού με τον προφορικό λόγο. Στο παρακάτω απόσπασμα από επιστολή προς τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη, γραμμένη τη χρονιά που πρωτο-εκδηλώθηκε η ψυχική του ασθένεια (1894), διαβάζουμε:

Αισθάνομαι [...] απέχθειαν [...] προς το αναθεματισμένο αυτό γράψιμο, το οποίον [...] δεν αποδίδει τουλάχιστον σχεδόν ποτέ με την αυτήν αλήθειαν και με την αυτήν ζωήν είτε της Σκέψεως τας συλλήψεις, είτε της ψυχής τα συναισθήματα όπως ο λόγος, καθώς ωραιότατα και εννοούσε και εξέφραζεν ο ευφυέστατος εκείνος Ριβαρόλ, όταν ωνόμαζε την Πένναν “αχρείαν μαμμή του Πνεύματος με λεπτή και σουβλερή μύτη”²⁶

²⁶ B712.

Ο συγγραφέας δηλώνει την απέχθειά του για το γράψιμο, επειδή δεν αποδίδει την *αλήθειαν* και την *ζωήν*, «όπως ο λόγος». Ως *λόγος* εννοείται, στην προκειμένη περίπτωση, ο *προφορικός* λόγος.

Ο Μητσάκης εξέφρασε ενδιαφέρουσες απόψεις για τη σχέση της γραφής με την προφορικότητα,²⁷ στα πλαίσια του προβληματισμού του επί του γλωσσικού ζητήματος, το οποίο υπήρξε πρόβλημα του γραπτού –κυρίως– λόγου.²⁸ Σε επιστολή του 1893, η οποία αφορούσε στο γλωσσικό ζήτημα, έγραφε: «ο ποιητής, ο συγγραφέας ο σύγχρονος, [...] είν' *υπόχρεως* να [...] γράψη *φυσικά*, να γράψη όπως σκέπτεται, να γράψη όπως θα μιλούσε».²⁹ Εκκινώντας από το γλωσσικό ζήτημα, ο Μητσάκης εκφράζει ένα γενικότερο ιδανικό, το οποίο όμως αντικρούει στην ίδια τη συγγραφική πράξη: το ίχνος της γραφής δεν μπορεί να παραλειφθεί, και μάλιστα αδιαμεσολάβητη σκέψη είναι αδύνατο να υπάρξει γιατί, όπως πολύ αργότερα θα δείξει ο Derrida, σκεφτόμαστε *και* όπως γράφουμε.³⁰ Η προφορική έκφραση, όπως και η σκέψη, είναι άλλωστε πάντοτε διαμεσολαβημένες. Η γραφή απλώς αποκαλύπτει την ψευδαίσθηση του αδιαμεσολάβητου που υποθάλλει η προφορικότητα. Αναπόφευκτα, συνεπώς, ο Μητσάκης δεν θα μπορούσε να ανταποκριθεί στα ιδανικά του περί αδιαμεσολάβητης έκφρασης. Με τα λόγια του μετέπειτα εκδότη του Μιχαήλ Περάνθη, ο συγγραφέας «παραβίασε και ο ίδιος τη συμβουλή του ο γραπτός λόγος να αποδίδει πιστά τον ενδιαθέτον».³¹

²⁷ Το γλωσσικό ζήτημα είχε μεγάλο αντίκτυπο στη σκέψη και στη γραφή του Μητσάκη· άλλωστε, του αφιέρωσε κάποια από τα κείμενά του που σχολιάστηκαν, στην εποχή του, ίσως όσο κανένα άλλο γραπτό του. Αναφέρομαι στην άσκηση «σε δύο γλώσσες»: την «Θλίψιν του μαρμάρου» (A431) και την εκδοχή της στη δημοτική «Το Παράπονον του Μαρμάρου» (A434), καθώς και στο δοκίμιο «Ένα γράμμα και μια μετάφρασις» (B137), όπου σχολιάζει τα δύο προηγούμενα κείμενα, υπερασπιζόμενος τις γλωσσικές του τοποθετήσεις και πρακτικές. Δεν θα αναφερθώ εδώ λεπτομερώς στις απόψεις του Μητσάκη επί του γλωσσικού ζητήματος. Παραπέμπω ενδεικτικά σε κείμενό του που δημοσιεύθηκε μεταθανάτια στη *Νέα Εστία* με τον τίτλο «Οι Γλωσσικές πεποιθήσεις του Μιχαήλ Μητσάκη» (B155). Για μια ενδιαφέρουσα κριτική προσέγγιση των γλωσσικών απόψεων του Μητσάκη, βλ. Γκότση (2006).

²⁸ Η εδραίωση μίας κοινής γραπτής γλώσσας που διαφοροποιείται σαφώς από τον προφορικό λόγο δεν είναι άσχετη με την ακμή και τη βιομηχανοποίηση της τυπογραφίας, η οποία συνεισέφερε στην παγίωση των εθνικών γλωσσών και στην «έντυπη σταθερότητα» της γραπτής εκδοχής τους. Βλ. Eisenstein (2005) 17-9 και Ong (1997) 186.

²⁹ B156.

³⁰ Βλ. Derrida (1967) 47-9. Ο Derrida απέρριψε την ιδέα πως η γραφή διατηρεί μια εξωτερική σχέση με τη σκέψη. Απεναντίας, ανέδειξε την πρώτη ως εσωτερική προϋπόθεσή της δεύτερης. Το ίδιο έκανε αργότερα και ο Friedrich Kittler, ο οποίος επεξέτεινε το επιχείρημα του Derrida εκκινώντας από το απόφθεγμα του Nietzsche: «Τα εργαλεία της γραφής μας κατεργάζονται τις σκέψεις μας», βλ. Kittler (1996) 200. Πβ. Benjamin (2006) 70: «Η ομιλία κατακτά τη σκέψη, η γραφή όμως κυριαρχεί επάνω της».

³¹ Περάνθης (1956) 37. Και η Γκότση (2006: 135–8) επισημαίνει την εγγενή αντίφαση που εμπεριέχεται στις γλωσσικές απόψεις του Μητσάκη.

Μετά την εκδήλωση της νόσου του, ο Μητσάκης έδωσε μια παράδοξη λύση στο εκφραστικό του πρόβλημα: τα γραπτά του «βιβλίου-χειρογράφου» ήταν γραμμένα στα γαλλικά ή σε μια παράδοξη μίξη ελληνογαλλικών, όπως και άλλα κείμενά του αυτής της περιόδου. Σύμφωνα με μαρτυρία του Άριστου Καμπάνη, ο ίδιος ο Μητσάκης είχε συνδέσει αυτήν την εκφραστική του ιδιαιτερότητα με το γλωσσικό ζήτημα: «Αληθεύει πως εδώ και δεκαπέντε χρόνια οι λόγιοι συζητούν για δημοτική και καθαρεύουσα. Ο λαός όμως έλυσε το γλωσσικό ζήτημα: Μιλεί γαλλικά. Γράφω κ' εγώ Γαλλικά τα πεζά μου ποιήματα».³² Ο Μητσάκης δεν είναι ο μόνος παράφρων που κάνει μια τέτοια παράδοξη γλωσσική επιλογή: η προσφυγή σε μια ξένη γλώσσα και η συστηματική αποφυγή της μητρικής αποτελούν συνηθισμένες τακτικές των ψυχικά νοσούντων και αποσκοπούν στο ξεπέραςμα των εκφραστικών τους αδιεξόδων και στην επικοινωνία των διανοημάτων τους σε μία νέα κατασκευασμένη γλώσσα.³³

Προτού ακόμη νοσήσει, ο Μητσάκης είχε παρουσιάσει το ζήτημα της ψυχικής ασθένειας ως ζήτημα έκφρασης. Σε ένα από τα επιτιτλισμένα «Φύλλα εκ του ιδιαίτερου σημειωματαρίου μου», τα οποία δημοσίευε κατά καιρούς σε εφημερίδες της εποχής, ο συγγραφέας που έμελλε να νοσηλευτεί σε ψυχιατρικά ιδρύματα, αναφέρθηκε στα προβλήματα επικοινωνίας των ψυχικά νοσούντων ως δυσχρηστία των λέξεων:

Η κυριωτέρα ίσως διαφορά μεταξύ πολλών παραφρόνων και πολλών νομιζομένων φρονίμων είναι μόνη η ανικανότης ην εχει ο παράφρων περί την χρήσιν των λέξεων, ως εκ της οποίας δεν ημπορεί να μεταδώση και εις άλλους εκ των ομοίων του την τρέλλαν υφ' ης κατέχεται.³⁴

Ο μετέπειτα εκδότης του Άγγελος Καρακάλος, σε κείμενο που παρατέθηκε πιο πάνω, είχε κάνει λόγο για «μακρά εργασία αποκωδικοποίησης», ώστε να επανασυσταθεί η λογική σχέση των μητσακικών γραπτών. Μέσω αυτής της εργασίας αποκωδικοποίησης και αποκατάστασης της λογικής, θέλησε ίσως ο εκδότης να λειτουργήσει διορθωτικά ως προς την «ανικανότητα του παράφρονα περί την χρήσιν των λέξεων». Σύμφωνα με τον Foucault, μια τέτοια αποκωδικοποίηση και δημιουργία έργου εκ των λέξεων του παράφρονος, είναι καταδικασμένη να αποτυγχάνει, αφού η ομιλία της παραφροσύνης «εγγράφει εντός της τις αρχές με βάση τις οποίες αποκωδικοποιείται» και άρα είναι «μια ομιλία εσωτερικτική, η οποία μόνο φαινομενικά αναφέρεται στους αναγνωρίσιμους γλωσσικούς κώδικες». Κατά τον Foucault, ακυρώνοντας τις σημασίες που μπορεί να εκφράσει η γλώσσα, η ομιλία της

---

³² Καμπάνης (1926) 1.

³³ Βλ. Deleuze (1993) 18-33, όπου αναφέρεται στο βιβλίο του Louis Wolfson, *Le Schizo et les Langues*.

³⁴ B695. Γραμμένο πιθανότατα μεταξύ 1889 και 1890.

παραφροσύνης δεν αναφέρεται παρά στον εαυτό της και στη γλωσσική συνθήκη που την καθιστά δυνατή: «εγγράφει», δηλαδή, «μέσα της την αρχή της αποκρυπτογράφησης της», γι' αυτό και δεν παράγει έργο με τον τρόπο που συμβαίνει στην περίπτωση της «υγιούς» παραγωγής νοήματος.³⁵

Η απόσπαση από την «υγιή παραγωγή νοήματος» μπορεί να είναι συνέπεια ενός συμπτώματος της σχιζοφρένειας, γνωστού ως *πραγμοποίηση των λέξεων*. Στην περίπτωση αυτή, οι λέξεις απεκδύονται της αναφορικής τους ιδιότητας, ή αλλιώς παύουν να αναφέρονται στα πράγματα και γίνονται πράγματα καθαυτά οι ίδιες.³⁶ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η κατάσταση αυτή αναφερόταν ως γλωσσομανία, γλωσσολατρεία ή γλωσσικός φετιχισμός.³⁷ Σχολιάζοντας κείμενα του Μητσάκη, γραμμένα μετά την εκδήλωση της νόσου του, ο γλωσσολόγος Διονύσης Γούτσος έχει επισημάνει πως ανταποκρίνονται στην κλινική κατάσταση κατά την οποία παρατηρείται «απόσπαση του ομιλητή από το νόημα των λέξεών του, ώστε να οδηγείται εκτός θέματος, φράση τη φράση».³⁸ Παραθέτει, μάλιστα, αποσπάσματα όπως τα ακόλουθα από το αφήγημα του Μητσάκη «Η Ζωή», γραμμένο στην Κέρκυρα, κοντά στην πρώτη του νοσηλεία (1894) και δημοσιευμένο στο πρωτοσέλιδο της *Ακροπόλεως* τον Ιανουάριο του 1895:

Και φως τριγύρω, φως και φως, φως χαμηλά, και φως ψηλά, [...] φως πραϋ, φως παίον, φως θωπεύον, φως λευκόν, και φως χρυσόν, και φως πορφύρον, φως τυρπολούν, και φως χαϊδέυον, φως κοχλάζον, και αιθέριον φως, φως προσψαύον, φως προθίγον, φως απλούμενον, και φως διπλόνον, φως τυλίγον, αγκαλιάζον φως, φως στολίζον, και φως κρύβον, αναδείχον φως και φως θαμβόνον, και ξανοίγον φως, και φως αχνίζον, εξαχνίζον φως, φως ανυψόνον, φως διεγείρον, φως ανασταίνον, φως κουφίζον, ελαφρύονον φως, φως ενισχύον, αναψύχον φως, και φως εξαίρον, φως καθαίρον, φως μεθύον, θείον φως.³⁹

³⁵ Foucault (1994) 85 και 88-9. Πβ. Deleuze (1993) 15, όπου γίνεται λόγος για τη λογοτεχνία ως δημιουργία μιας άλλης γλώσσας: «...το άλλο-γίνεσθαι της γλώσσας που διαφεύγει του κυρίαρχου συστήματος».

³⁶ Πβ. Freud (2002) 37. Στο εισαγωγικό κείμενο του Θανάση Καραβάτου, παρατίθεται απόσπασμα από κείμενο του Μάριου Μαρκίδη: «Ο κώδικας της παραφροσύνης [...] επιτρέπει το υπερβολικό γλίστρημα (την αχαλίνωτη μεταφορά) ή δεν το επιτρέπει καθόλου (η λέξη είναι το πράγμα). [...]. Γλώσσα σημαίνει σχέση μεσολαβητική, δεν σημαίνει αμεσότητα, γιατί το ανθρώπινο υποκείμενο δεν μπορεί να υπάρξει στον κόσμο αδιαμεσολάβητο».

³⁷ Βλ. Δημητράκος (2017) 145-54. Στη σ. 145 ο Δημητράκος παραθέτει ψυχιατρικό κείμενο του 1854 που το θεωρεί πρόωπη περιγραφή της πραγμοποίησης των λέξεων: «... Η σύνδεση των σκέψεων διαμεσολαβείται πολύ περισσότερο από δευτερεύουσες σχέσεις των λέξεων και των ήχων παρά από λογικές σχέσεις...».

³⁸ Γούτσος (2008) 345. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, από αυτήν την άποψη, και το παρακάτω σχόλιο για τη γραφή του Μητσάκη από τον εκδότη του, τον Μιχαήλ Περάνθη (1976: 162): «Αλλά υπάρχει, [...] ένα φραστικό παιγνίδι περίτεχνο, επίμονο και μέχρι κοπώσεως εξαντλητικό· μια περισσολογία όπου τον σπρώχνει η αυτομέθη του κι' όπου το θέμα κινδυνεύει να του διαφύγει».

³⁹ Α483-4.

Στο πιο πάνω παράδειγμα, παρότι οι λέξεις δεν έχουν εντελώς αποσπαστεί από τα αναφερόμενα, δεν καθορίζονται από τη σχέση τους με το νόημα αλλά από συνηχήσεις και επαναλήψεις: το βάρος πέφτει στο γράμμα και στον ήχο παρά στο νόημα. Η –δια της επίμονης ανάδειξης της υλικότητας του γράμματος– εξουδετέρωση των σημείων παρατηρείται και στους πιο κάτω στίχους, τους οποίους ο Μητσάκης έγραψε μετά την οριστική έκλυση της ψυχικής του νόσου, κι όπου η προσπάθεια για επικοινωνία της «τρέλλας υφ’ ης κατέχεται» γίνεται όλο και πιο εμφανής. Εδώ, η σχέση του Μητσάκη με την υλικότητα του σημαίνοντος δεν εξαντλείται μόνο στην ηχητική αξία του γράμματος, αλλά αφορά και στο γραπτό ίχνος καθαυτό:

ΡΟΙΑ’ LECSI ξάφνου ξέφυγε
Τη φράχτη του στομάτου
Τούτου του νέου του ανομάτου?
Θαρρείς πως είναι pRόστυχη
Και δεν αξίζει μια δεκάρα ...⁴⁰

Η ανάμειξη πεζών και κεφαλαίων και η εναλλαγή των αλφαβήτων αναδεικνύει τη σχέση του Μητσάκη με το γραπτό σημαίνον, ανεξαρτήτως των επικοινωνήσιμων νοημάτων. Η ύστερη ποίηση του Μητσάκη καταλήγει να είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γεγονός της γραφής: προφερόμενοι οι παραπάνω στίχοι δεν θα άφηναν να διαφανεί η ανοίκεια σχέση του συγγραφέα με τα υλικά συστατικά της λέξης-πράγματος.

Τέλος, σε κείμενο που περιλαμβάνεται στην έκδοση Καρακάλου, ο Μητσάκης ευαγγελίζεται, σε τόνο ποιητικού μανιφέστου, την κατάλυση της «υγιούς λέξης» προς χάριν της νοσηρής επανα-ερωτικοποιημένης έκφρασης. Παραθέτω τους στίχους, όπως τους μετέφρασε ο Θανάσης Χατζόπουλος από τα γαλλικά:

Τότε, στην κατάρρευση της χειρονομίας και της γλώσσας
Στην απουσία της γραμματικής, υπό τον λόγο των παλαιών καιρών
Ξαναγεννημένοι, μέσα στην έκλειψη του σωστού ρυθμού, της υγιούς λέξης
Στην φρικτή φυγή των γραμμών και του σχεδίου,
Θα συρθούμε τρομεροί στην ακάθαρτη λαγνεία.⁴¹

⁴⁰ B751.

⁴¹ Παρατίθεται από τον Πλουμπίδη (2004) 57-8.

Εδώ, η «φρικτή φυγή των γραμμών και του σχεδίου» ισοδυναμεί με την κατάλυση της γλώσσας. Η γραμματική και η «υγιής λέξη», τα εχέγγυα της γλωσσικής επικοινωνίας, παρασύρονται σε μια ασύντακτη γραμμή διαφυγής από το κυρίαρχο σύστημα της γλώσσας. Σε άλλο κείμενο της περιόδου αυτής ο Μητσάκης γράφει: «Αλλ' είτα πώς εν τη ευθεία/ να εικονίσωμεν τα θεία;».⁴²

Ο Μητσάκης δεν επρόκειτο να έχει τις απαιτούμενες δυνάμεις ως το τέλος, ώστε να «ημπορεί να μεταδώση και εις άλλους εκ των ομοίων του την τρέλλαν υφ' ης κατέχεται». Οι στίχοι που προηγήθηκαν είναι από τους πλέον ευανάγνωστους του τόμου του Καρακάλου. Σε πολλά σημεία, τα περιθώρια της *Ιλιάδας* είναι γεμάτα από μια «γραφή δίχως αντικείμενο [...] απελευθερωμένη από το σημαινόμενο, αποδεσμευμένη από την αναπαράσταση», μια «γραφή που είναι αναγκασμένη να μην λέει τίποτα άλλο πέρα απ' αυτό που είναι η ίδια η διαδικασία της γραφής».⁴³ Το «γράφειν παράγει την απουσία έργου» έλεγε ο Blanchot,⁴⁴ και ο Foucault, απηχώντας τον, ταύτισε την απουσία έργου με την παραφροσύνη, θεωρώντας πως στην περίπτωση της τρέλας, το πραγματικό «νεύμα της γραφής» τροποποιεί τις αξίες και τις σημασίες της γλώσσας.⁴⁵

Στην έκδοση του Καρακάλου διαβάζουμε την εξής φράση γραμμένη από το χέρι του Μητσάκη στα περιθώρια της *Ιλιάδας*: «Chez nous on écrit sur le papier» (69).⁴⁶ Τα σύνεργα του συγγραφέα φέρνουν στο προσκήνιο τη γραφή ως πράξη καθεαυτή που θέλει να αναγιγνώσκεται ως υλική χάραξη και σωματική χειρονομία παρά ως επεξεργασμένο τυπογραφημένο κείμενο ή ως σκόπιμη διαδικασία που παράγει έργο. Η χειρόγραφη γραφή ως «ακάθαρτη λαγνεία» γίνεται το άλλο του τυπογραφημένου κειμένου, μέσω μιας χειρονομίας που επαναφέρει το «σωματικό απωθημένο» (*refoulé corporel*) στον γραπτό λόγο.⁴⁷ Στις φωτογραφικές ανατυπώσεις από την *Ιλιάδα* βλέπουμε τη χειρόγραφη γραφή του Μητσάκη να

⁴² B749. Πβ. Deleuze (1993) 15. Στη σ. 12, ο Deleuze επίσης αντιπαραθέτει τη γραμμικότητα με τη λοξοδρόμηση: «Δεν υπάρχει ευθεία γραμμή ούτε στα πράγματα ούτε στη γλώσσα. Η σύνταξη είναι το σύνολο των εκάστοτε απαραίτητων λοξοδρομήσεων». Η μετάφραση είναι του Διονύση Γούτσου.

⁴³ Ο Green (1971: 48-9) κάνει λόγο για την επιθυμία της γραφής καθαυτής: «Γραπτό απογυμνωμένο [...] που εξαναγκάζεται να μην λέει τίποτα άλλο εκτός από την διαδικασία της γραφής. [...] Η αγνή γραφή που, απελευθερωμένη από το σημαινόμενο, αποδεσμευμένη από την αναπαράσταση, έσπασε το αγκυροβόλι της με το αντικείμενο και γίνεται η ίδια το αντικείμενό της. [...] Η μόνη επιθυμία είναι η επιθυμία του γράφειν, χωρίς αντικείμενο».

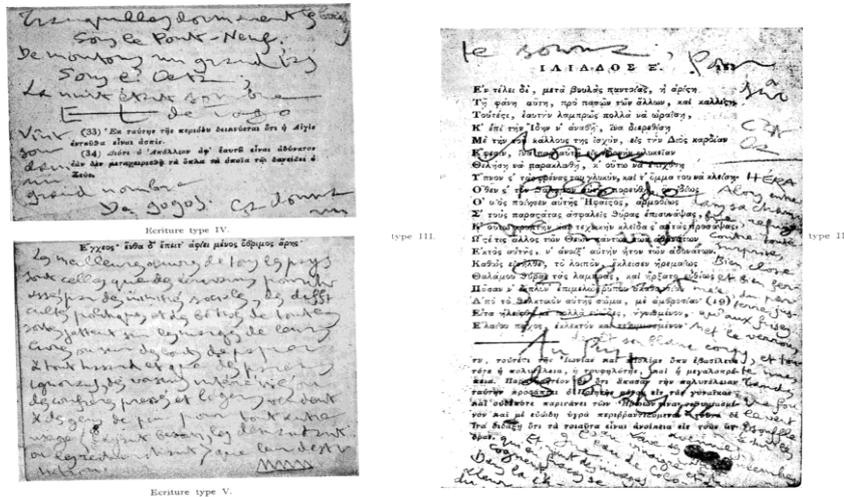
⁴⁴ Blanchot (1969) 622.

⁴⁵ Foucault (1994) 89.

⁴⁶ Γαλλικά στο πρωτότυπο. Μεταφράζεται «Εδώ γράφουμε στο χαρτί».

⁴⁷ Thévoz (1980) 134.

εισέρχεται ως εισβολέας στον χώρο του βιβλίου, απ' όπου ο συγγραφέας πάντοτε αισθανόταν αποκλεισμένος.⁴⁸

Εικ. 2: Η χειρόγραφη γραφή του Μητσάκη πάνω στο τυπωμένο κείμενο της Ιλιάδας. Οι φωτογραφικές ανατυπώσεις περιλαμβάνονται στην έκδοση Καρακάλου.

Συμπεράσματα

Η έκδοση Καρακάλου εισήγαγε στον χώρο του βιβλίου αυτό που παραδοσιακά ορίζει το εκτός του. Αποσύροντας τη γραφή του παράφρονα από το πολιτισμικό περιθώριο και τοποθετώντας τη στον χώρο του αναγνώσιμου, προσέδωσε λογοτεχνική αξία στη γραφή που δεν παράγει έργο και τη μετέτρεψε από απόρριμμα σε πολιτισμικό προϊόν. Ο Καρακάλος θέλησε να συνθέσει ένα κείμενο πέραν των αποσπασματικών τεκμηρίων και να δημιουργήσει, δια της ταξινόμησης, την εντύπωση ενός έργου. Εάν η διαμεσολάβηση της γραφής από το εκάστοτε μέσο εκφοράς της την κάνει να συστήνεται άλλοτε ως έργο, άλλοτε ως κείμενο κι άλλοτε ως τεκμήριο, είναι επειδή οι εκδοτικές πρακτικές είναι σημαίνουσες διαδικασίες, από τις οποίες το λογοτεχνικό φαινόμενο είναι αδύνατο να ανεξαρτητοποιηθεί.⁴⁹

Το βιβλίο που σχολιάστηκε μπορεί να αναγνωστεί ως τεκμήριο της περιπέτειας παραγωγής έργου, με σημείο αναφοράς τις αναγνωστικές προσδοκίες που μας κληροδότησε ο δέκατος ένατος αιώνας. Μαζί με τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας και της κουλτούρας του βιβλίου, ο δέκατος ένατος αιώνας καλλιέργησε και μια αποθημμένη επιθυμία

⁴⁸ Βλ. την Εισαγωγή του Ταγκόπουλου στην έκδοση των *Φιλολογικών Έργων*, σ. 18. Πβ. Felman (1971) 46. Η Felman υποστηρίζει, σχετικά με τα γραπτά της τρέλας του Gerard de Nerval, πως είναι ένα «αδύνατο βιβλίο» (*livre infaisable*), το οποίο παράγεται από την απουσία έργου. Υποστηρίζει μάλιστα, πως «ο ρόλος της τρέλας στο έργο είναι άμεση επίπτωση του ρόλου του βιβλίου στη ζωή» [η μετάφραση δική μου].

⁴⁹ McGann (1992) 70 και *passim*.

τόσο για την αδιαμεσολάβητη επικοινωνία όσο και για την αποβεβλημένη υλικότητα του χειρογράφου, η οποία αποτυπώνεται στα ύστερα γραπτά του Μητσάκη.⁵⁰

Εν τέλει, η ανάγνωση των χειρογράφων του παράφρονα Μητσάκη καταδεικνύει ένα ειδικό ενδιαφέρον για την υλικότητα της γραφής ως μια πρωθύστερη υπόσχεση ανατροπής της τετελεσμένης οριοθέτησης του χώρου του βιβλίου, ως μια ετεροχρονισμένη προσδοκία ανατροπής της σχέσης γραφής-έργου που δεν έλαβε χώρα και παρέμεινε επιθυμία. Κατά έναν τρόπο, η ανάγνωση ως πράξη αμφισβήτησης πολιτισμικών οριοθετήσεων δεν είναι άσχετη με τη γραφή ενός συγγραφέα που δεν έπαψε να προβληματοποιεί τη σχέση του με τη γραφή και τις συνθήκες δημιουργίας και διαμεσολάβησης κειμένων και έργων. Η ανάγνωση της έκδοσης Καρακάλου, πέραν της αναγνωστικής απόλαυσης που προσφέρει, μας βοηθά να αναγνωρίσουμε «την ψευδαίσθηση πως τα κείμενα είναι μόνο γλωσσικές δομές δίχως υλική ύπαρξη»⁵¹ και να αναστοχαστούμε επί των ανεπιτέλεστων ενδεχομένων που μας κληροδότησε το πολιτισμικό παράδειγμα της κουλτούρας του βιβλίου, εντός του οποίου ενίοτε λησμονούμε πως διατελούμε.

E.K.Π.Α.

email.: amarkop@outlook.com.gr

---

⁵⁰ Σύμφωνα με τον Ernst (2002: 108), η τυπογραφία συνέβαλε στη συγκέντρωση της ερμηνευτικής προσοχής στο νόημα κι επεφύλαξε στην υλικότητα τον ρόλο του πλεονάσματος.

⁵¹ Chartier (2004) 150 [η μετάφραση δική μου].

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

Caracalos, A. (1957), *Œuvres inédites de Michel Mitsakis*, Athènes.

Μητσάκης, Μ. (1920), *Φιλολογικά έργα*, τ. Α', (επιμ.: Ταγκόπουλος, Δ.), Αθήνα: Τύπος.

Μητσάκης, Μ. (2006), *Αφηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, (επιμ.: Σέργης, Μ.), Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Μητσάκης, Μ. (2007), *Κριτικά κείμενα, επιστολές, ποίηση*, (επιμ.: Σέργης, Μ.), Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.

Περάνθης, Μ. (1956), *Μιχαήλ Μητσάκης: Το έργο του*. Αθήνα: Εστία.

Ποριώτης, Ν. (1935), «Ανέκδοτοι στίχοι του Μητσάκη», *Νέα Γράμματα* 2: 86-99.

Χατζόπουλος, Θ. (1989), «Τα όρια ποιητικής σωφροσύνης: Με αφορμή τις πρώιμες υπερρεαλιστικές δοκιμές του πεζογράφου Μιχαήλ Μητσάκη», *Η Λέξη* 90: 1005-9.

Δευτερογενής

Barbier, F. (2002), *Ιστορία του βιβλίου*, (μτφρ.: Παπαηλιάδη, Μ.), Αθήνα: Μεταίχμιο.

Barthes, R. (1983), *Ο Ρολάν Μπαρτ από τον Ρολάν Μπαρτ*, (μτφρ.: Πουανιάν, Φ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.

Benjamin, W. (1979), *One way Street and other writings*, (transl.: Jephcott, E. – Shorter, K.), London: Lowe & Brydone.

Benjamin, W. (2006), *Μονόδρομος*, (μτφρ.: Ανδρικοπούλου, Ν.), Αθήνα: Άγρα.

Blanchot, M. (1969), *L'entretien infini*, Paris: Gallimard.

Bourdieu, P. (2006), *Οι Κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, (μτφρ.: Γιαννοπούλου, Ε.), Αθήνα: Πατάκης.

Chartier, R. (2004), «Languages, books, and reading from the printed word to the digital text», *Critical Inquiry* 31: 131-55.

- Deleuze G. (1993), *Critique et clinique*, Paris: Les éditions de Minuit.
- Derrida, J. (1972), *La dissémination*, Paris: Éditions du Seuil.
- Driscoll, M. J. (2010), “The words on the page. Thoughts on Philology old and new”, in Quinn J. – Lethbridg E. (eds.), *Creating the medieval saga: Versions, variability, and editorial interpretations of Old Norse saga literature*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, pp. 85-102.
- Eisenstein, E. L. (2005²), *The printing revolution in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, [1st ed.: 1979].
- Ernst, W. (2002), «Agencies of Cultural Feedback: the Infrastructure of Memory», in Neville, B. – Villeneuve, J. (eds.), *Waste-Site stories: The recycling of memory*, New York: State University of New York Press, pp.107-20.
- Felman, S. (1971), «‘Aurélia’ ou ‘le livre infaisable’: de Foucault à Nerval », *Romantisme* 3 : 43-55.
- Foucault, M. (1994), « Η τρέλα, η απουσία έργου», στο *Τρέλα και Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ολκός, σσ. 77-91.
- Foucault, M. (2008), *Οι λέξεις και τα πράγματα*, (μτφρ.: Παπαγιώργης, Κ.), Αθήνα: Γνώση.
- Freud, S. (2002), *Για την ερμηνεία των αφασιών*, (μτφρ.: Πόταγα, Α. – Πόταγας, Κ.), Αθήνα: Εξάντας.
- Green, A. (1971), «La déliaison», *Littérature* 3: 33-52.
- Gumbrecht, H. U. (2003), *The powers of philology*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Hesse, C. (1996), «The book in time», in Geoffrey, N. (ed.), *The future of the book*, Berkeley: University of California Press, pp. 21-36.
- Kittler, F. A. (1990³), *Discourse networks 1800/1900*, (transl.: Metteer, M.) Stanford: Stanford University Press [1st ed.: 1985].
- Lévêque, J. (1958), «Essai sur Mitsakis», *Entretiens sur les lettres et les arts* 13: 11–21.
- McGann, J. (1992), *The textual condition*, Princeton: Princeton University Press.

- Ong, W. J. (2002²), *Orality and literacy*, New York: Routledge [1st ed.: 1982].
- Ploumpidis, D. (2003), « Les poèmes français de Michel Mitsakis : néologies d'aède ou néologismes de phrénoptathe?», *Evolution Psychiatrique*, 68 : 271-81.
- Thévoz, M. (1980), *L'art brut*, Geneva: Éditions d'art Albert Skira.
- Αγγελάτος, Δ. (1997), *Η φωνή της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα: Λιβάνη.
- Γκότση, Γ. (2006), «Ο “αναρχικός” και οι “αρχοντοχωριάτες της σκέψεως”. Ο Μιχαήλ Μητσάκης για το γλωσσικό ζήτημα», *Κονδυλοφόρος* 5: 103-45.
- Γούτσος, Δ. (2008), «Για μια συμπτωματολογία του συγγραφέα Μιχαήλ Μητσάκη», στο Πόταγας, Κ. – Ευδοκίμίδης, Ι. (επιμ.), *Συζητήσεις για τον λόγο στο Αιγινήτειο*, Αθήνα: Συνάψεις, σσ. 331-45.
- Δημητράκος, Ι. (2017), *Σχέση νοσηλείας, ψυχανάλυσης και λογοτεχνίας. Ανάλυση των έργων νοσηλευόμενων συγγραφέων από την πλευρά της Νοσηλευτικής, της Γλωσσολογίας και της Ψυχανάλυσης. Η ψύχωση του Μιχαήλ Μητσάκη: συγγραφική δημιουργία και συνθήκες νοσηλείας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Καμπάνης, Α. (15/1/1926), «Μιχ. Μητσάκης», *Πρωΐα*, σ. 1.
- Καρπούζου, Π. (2006), «Η Ποιητική του Κωστή Παλαμά. Από την κριτική στη θεωρία της λογοτεχνίας», στο *Κωστής Παλαμάς: Εξήντα χρόνια από τον θάνατό του (1943-2003): Β' Διεθνές Συνέδριο: γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά, ερμηνευτικά ζητήματα*, τ. Β', Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, σσ. 773-799.
- Μουλλάς, Π. (1993), *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα: Σόκολη.
- Περάνθης, Μ. (1976), *Δώδεκα διαλέξεις. Μορφές και κείμενα της λογοτεχνίας μας*, Αθήνα: Χιωτέλλη.
- Πλουμπίδης, Δ. (2004), «Η γαλλική ποίηση του Μιχαήλ Μητσάκη», *Πολίτης* 121: 50-60.
- Τσέλιγκας, Σ. (2017), «Χρονολόγιο Μιχαήλ Μητσάκη», *Athens Review of Books* 82: 48–53.
- Φαλτάιτς, Κ. (1926), «Η ζωή του Μητσάκη», *Ελληνικά Γράμματα* 30: 369-70.